

NX 2. 2mb5
Bergem
Cult

CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE PROVINCIE NOORD-BRABANT.

GEMEENTE BERGHEM

INHOUD:

1.	Woord vooraf	3
2.	Criteria	4
3.	Werkwijze	7
4.	Historische karakteristiek van Berghem	10
	Landschap	
	Nederzettingen	
	Bebouwing en groenelementen	
5.	Overzicht van straten, gebouwen en groenelementen	13
6.	Literatuurlijst	17
7.	Foto overzicht	18
8.	Kaart gemeente Berghem (bijlage)	

1. WOORD VOORAF

Dit overzicht van cultuurhistorisch waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen in de gemeente Berghem maakt deel uit van een - per gemeente opgezette - en zo "compleet" mogelijke inventarisatie in de provincie Noord-Brabant.

De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabants cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht dringend noodzakelijk gemaakt. Te meer omdat deze veranderingen steeds duidelijker kenmerken lijken te vertonen van een massaal afbrokkelingsproces, waarbij veel van wat als karakteristiek-Brabants mag gelden, voorgoed uit het beeld van stad en land dreigt te verdwijnen. Een ontwikkeling, die naar het oordeel van het bestuur van de provincie Noord-Brabant indruist tegen de in brede kring ondersteunde opvatting, dat elementen uit het verleden essentieel zijn voor de verscheidenheid en herkenbaarheid van het heden, en daarmee voor de leefbaarheid in het algemeen.

In weerwil hiervan is deze rapportage niet op de eerste plaats bedoeld als een "document humain", ofschoon bekommernis om de toekomst van Brabants verleden het eigenlijke doel van deze uitgave licht dreigt te overstemmen. Dat doel is: het op systematische wijze - aan de hand van een aantal welomschreven criteria - optekenen van wat er in Brabant aan cultuurhistorisch waardevolle objecten (nog) aanwezig is, om op grond daarvan de prioriteiten te kunnen bepalen voor een effectief en samenhangend provinciaal monumentenbeleid.

De hier voor u liggende inventarisatie vertegenwoordigt letterlijk een serie momentopnames. Reden waarom de samenstellers het woord "compleet" in de inleidende zin van aanhalingstekens hebben voorzien. Niet zozeer omdat zij zich bij hun rapportage uitdrukkelijk ontslagen wilden zien van de pretentie van volledigheid. Zo'n pretentie zou, alleen al gelet op de betrekkelijkheid van het begrip "cultuurhistorisch waardevol", niet reëel zijn. Veeleer weerspiegelt deze schrijfwijze hun vrees dat, als het afbrokkelingsproces in het huidige, genadeloze tempo doorzet, ook een aantal van de hier opgenomen gegevens snel door de actualiteit zal zijn achterhaald.

Onderzoek en veldwerk voor de hier gepresenteerde inventarisatie vonden plaats in 1981 en werden verricht door drs. A.J.C. van Leeuwen, drs. N.C.M. Maes en H.Th.M. Ruiter, arch. HBO, allen werkzaam bij de provincie Noord-Brabant.

Wijzigingen die zich na 1981 voordeden, konden om organisatorische redenen niet meer in deze uitgave worden verwerkt.

's-Hertogenbosch, april 1984.

2. CRITERIA

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking kwamen, moest uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurde aan de hand van een aantal criteria, die verder in dit hoofdstuk groepsgewijs worden omschreven. Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk.

Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurversturende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nu nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken.

Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 hun uiteindelijke vorm kregen. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.

Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek zijn alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

• Architectonische en kunsthistorische criteria

- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedenbouwkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)-type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

• Planologische, landschappelijke en stedenbouwkundige criteria

- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten en erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex
- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
- het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
- het object vormt een onderdeel van een historische stedenbouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
- het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

• Sociaal- en cultuurhistorische criteria

- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
- het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
- het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, was het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere.

Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudig voorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuizen, weverswoningen, smidsen e.d., ontleen vooral daaraan vaak hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen.

Ten slotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Onnodig te zeggen dat genoemde criteria niet alleen van belang zijn in het kader van deze inventarisatie. Zij spelen een cruciale rol bij het concrete monumentenbeleid van de provincie Noord-Brabant: bij het bepalen van de prioriteiten voor het behoud* van cultuurhistorisch waardevolle objecten en het ontwikkelen van het daarvoor meest geëigende instrumentarium.

* Naast genoemde criteria zullen in de praktijk ook andere factoren (bouwkundige staat, mogelijkheden tot functiewaardering, beschikbare middelen e.d.) het eventuele behoud van cultuurhistorisch waardevolle objecten bepalen.

3. WERKWIJZE

Bij het in kaart brengen en beschrijven van de verschillende cultuur-historisch waardevolle objecten, met het doel een overzicht te geven van wat in de provincie op dit gebied bewaard is gebleven, werden de samenstellers met een aantal beperkingen geconfronteerd.

Om te beginnen was het met de beschikbare mankracht en financiële middelen, gelet ook op het tijdsbestek waarbinnen de werkzaamheden moesten worden afgerond, nauwelijks mogelijk uitvoerig bronnenonderzoek te verrichten naar de geschiedenis van een bepaald gebied. Men was voornamelijk aangewezen op de beschikbare informatie, die doorgaans schaars aanwezig en bovendien niet altijd even betrouwbaar bleek.

Daarnaast waren er ook problemen van meer praktische aard. Zo leende, vooral in dicht bebouwde kommen, de situatie er zich niet altijd voor om bijvoorbeeld alle gevels van een gebouw nauwgezet te bestuderen. Voor interieurs gold dit in nog sterkere mate; deze konden slechts bij hoge uitzondering worden bezichtigd.

In verband daarmee kan het hier gepresenteerde materiaal slechts een indruk geven - zij het dan ook een redelijk verantwoorde - van de in de gebouwde omgeving aanwezige waarden, die voorwerp van monumentenzorg kunnen zijn en die bij planologische beslissingen in de beschouwing moeten worden betrokken.

Bij het bestuderen en beschrijven van de objecten is, zoals al aangestipt, de samenhang met de directe omgeving en met de nederzetting als geheel voortdurend goed in het oog gehouden. Een object kan, als deel én als exponent van een groter geheel, immers niet adequaat worden beschreven, als dit totaalbeeld bij de onderzoeker ontbreekt.

Belangrijke aanknopingspunten voor dit totaalbeeld vormen onder meer de specifieke kenmerken van de omgeving (hoogteligging, reliëf, perceelsvorm, bodemgebruik e.d.), die een rol hebben gespeeld met betrekking tot de plaats en aard van de nederzetting. Zo is er een hemelsbreed verschil tussen het landbouwgebied in de polders van Noordwest-Brabant en, om wat te noemen, een Kempens akkerdorp. In het eerste geval domineert het open, vlakke land, met zijn grote, verspreid gelegen boerehoeven; in het tweede geval hebben we te maken met een veel kleinschaliger akkerstructuur met een lint van boerderijen, gelegen op de oeverwallen van beken.

Behalve het onderkennen van verschillen in "decor", is ook het bepalen van de invloed daarop van historische en sociaal-economische factoren - als conjunctuur, machtspatronen, bestaansmiddelen, verkeersbindingen enz. - van groot belang voor het invullen van dat totaalbeeld. Een goed voorbeeld daarvan is Vught, dat zijn vorm met Markt en stationsbuurt kreeg onder invloed van de oude hoofdwegen tussen Eindhoven, Den Bosch en Tilburg, alsmede de latere spoorlijn.

En ten slotte kan ook literatuur over een gebied en de daarbinnen gelegen nederzettingen een - zij het vaak globaal- beeld geven van de dominanten die bij de ontwikkeling daarvan een rol hebben gespeeld.

Al dit materiaal te zamen vormt als het ware een soort "onderlegger", die in meerdere of mindere mate houvast biedt bij het verwerven van inzicht in hetgeen als karakteristiek mag worden aangemerkt.

In dit verband zijn ook oude kaarten van belang, vooral de sinds ca. 1830 gepubliceerde topografische kaarten 1:25.000 en 1:50.000. Deze zijn namelijk direct vergelijkbaar met de huidige stafkaarten van dezelfde schaal en geven daardoor een goed beeld van het veranderingsproces dat zowel nederzettingen als landschap in de loop der tijd hebben ondergaan. Overigens is het patroon dat uit het bestuderen en vergelijken van deze kaarten naar voren kwam, steeds ter plekke aangevuld met eigen waarnemingen met betrekking tot stratenpatroon, bebouwing en beplanting.

In hoeverre is, ondanks de hier gekozen opzet, waarbij een aantal concrete criteria als uitgangspunten dienen, toch niet het gevaar aanwezig dat er bepaalde subjectieve elementen in de beoordeling sluipen?

Degene die de inventarisatie uitvoert, maakt uit wat hij wel en niet documenteert. Hij wordt daarbij geleid door zijn kennis van de historische karakteristiek van de nederzetting. Welke elementen bepalen het eigen -specifieke- karakter daarvan? Is dit "eigene" nog afleesbaar aan bebouwing of omgeving, en in hoeverre is het door veranderingen verstoord?

Het zal duidelijk zijn dat alleen al dit deel van het afwegingsproces niet geheel objectief kán zijn. Het wordt immers niet alleen bepaald door de doelstelling van het onderzoek, maar ook de persoon van de inventarisator en de tijd waarvan hij het product is.

Tegelijkertijd echter mag men erop vertrouwen dat de systematiek en de criteria die aan dit onderzoek ten grondslag liggen, een zekere garantie bieden dat persoonlijke voorkeuren bij de beoordeling uiteindelijk nergens de boventoon voeren.

In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op het verband tussen de ruimtelijke vorm van de nederzetting en de geomorfologische en landschappelijke context waarin zij geplaatst moet worden. Aansluitend volgt een schets van de karakteristieke bebouwingstypen en groenelementen.

In het daarop volgende hoofdstuk worden de verschillende objecten alfabetisch per straat behandeld. Straten die zich onderscheiden door een duidelijke samenhang van de daarin gelegen objecten, worden in voorkomende gevallen bovendien afzonderlijk beschreven.

Per object worden vermeld: huisnummer, algemene typering, geschatte bouwdatum, exacte bouwdatum*. (b.v. blijkens muurankers, jaarsteen, literatuurvermelding), data van belangrijke wijzigingen, de aanwezigheid van eventuele artefacten, zoals stootstenen, hekpalen e.d., bijgebouwen (met vermelding van eventueel afwijkende datering), groenelementen (waarbij oudere bomen met opgave stamomtrek), eventuele opmerkingen over details of bijzondere onderdelen**.

Iedere inventarisatie bevat bovendien één of meer kaarten van het onderzoeksgebied, schaal 1:10.000 (bij dichtere bebouwing ook uitsneden met schaal ca. 1:5.000). Daarop zijn de volgende zaken aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip)
- beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnamen en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen, zijn eveneens aangegeven. Groepen gebouwen die een karakteristiek geheel vormen of die deel uitmaken van een interessant nederzettingstype, zijn omlijnd.

* In tegenstelling tot de geschatte bouwdatum is de exacte bouwdatum in de tekst steeds onderstreept aangegeven.

** Voor zover het rijksmonumenten betreft, zijn de beschrijvingen ontleend aan de officiële monumentenlijst, zo nodig onderzijds aangevuld (aangegeven met N.B.).

4. HISTORISCHE KARAKTERISTIEK VAN BERGHEM

Landschap

De gemeente Berghem bestaat uit de kom Berghem, met de buurtschappen Achterste Heide, Duurenseind, Gement en een deel van Kleine Koolwijk dat verder tot Ravenstein behoort.

De westgrens met Oss volgt enige hoofdwegen en doorsnijdt tevens noord-zuid enige bospercelen en landbouwgronden. De zuid- en oostgrens loopt onregelmatiger met een langgerekte uitloper ten zuiden, die deels aan Nistelrode en aan Schaijk en Ravenstein grenst. De noordgrens met Megen c.a. loopt door het noordelijk poldergebied parallel aan de Hertogswetering. De Hertogswetering ligt in het dal van de Maas.

Ten noorden van de kom en Duurenseind loopt oost-west een smalle waterloop.

De gemeente ligt globaal tussen 12,5 en 5,5 meter boven N.A.P., gemeten in het zuidelijk bosgebied en het lage poldergebied ten noorden.

Achterste Heide ligt op ca. 11 meter, de kom op 7,5 tot 8,5 meter en Duurenseind tenslotte op 6,5 meter.

De bodem bestaat uit dekzand met plaatselijk een lemig karakter. Dit werd tijdens en na de laatste ijstijd -ca. 10.000 jaar geleden- door wind en water, deels als oeverwallen, afgezet. Ten noorden van de kom ligt op dit zand een rivier kleidek.

De hoofdlijnen van het landschap zijn de volgende:

- a. De bebouwde kom van de gemeente, grotendeels na 1950 naar het zuiden uitgebreid op de oude akkerbodems.
- b. De oude akkergebieden met een humuslaag van meer dan 50 cm. ten noorden en westen van de kern. Deze dikke humuslaag is ontstaan door eeuwenlange bemesting vanuit de potstal.
- c. De laaggelegen weidegebieden van Geer en Winkelbroek met een regelmatige parcelering en populierenbeplanting op de scheidingen.
- d. De voormalige heidegebieden van de Ossche Heide, rond de eeuwwisseling geheel ontgonnen en met naaldhout beplant.

Nederzettingen

De structuur der nederzettingen is typerend voor een vestiging op de grens tussen een hoger zandgebied en een lager gelegen kleigebied. De oude hoofdstraat van Berghem en Duurenseind heeft hierdoor een langgerekte oost-west structuur gekregen, ontstaan doordat vanuit de hoofdweg boerderijen werden gesticht en ontginningen plaatsvonden. Deze wegstructuur en de oude akkergronden ten noorden ervan zijn nog steeds herkenbaar; het zandgebied ten zuiden is nu volgebouwd.

Hierdoor is het beeld dat Van der Aa rond 1840 schetste van "een groote en uitgebreide plaats, die zich, van de zuidzijde gezien, niet onaardig voordoet, als eene halve cirkel welke het bouwland, in welks midden een wind-korenmolen staat, omringt", sterk gewijzigd.

Ten zuiden bevindt zich in het voormalige heidegebied de nederzetting Achterste Heide met een oost-west-gerichte structuur en marginale bebouwing.

Overigens zijn grote delen van de nederzettingen alleen nog structureel herkenbaar, terwijl de bebouwing vernieuwd of sterk gewijzigd is. Vooral burgerbebouwing en biostallen hebben het beeld veranderd. Alleen de burgemeester van Erpstraat is nog betrekkelijk gaaf gebleven, terwijl de buurschap Gement en de omgeving van de Spaanderstraat verbouwde boerderijen tonen omgeven door percelen met populierenbeplanting. De overgang van akker- naar weidegebied is ten noorden van de burgemeester van Erpstraat goed waarneembaar. Ten zuiden van de smalle waterloop nog akkergebieden, ten noorden lagere zandgronden die tenslotte overgaan in de kleiafzettingen van de Maasbedding. Momenteel heeft de gemeente het karakter van een deels nog agrarisch gerichte woongemeente.

Bebouwing en groenelementen

x Boerderijen

In de gemeente treffen we zowel lang- als kortgevelboerderijen aan, terwijl ook enige T-boerderijen voorkomen. De vervallen boerderij Burg. van Erpstraat 55 is een der oudste. Het bedrijfsgedeelte heeft dwarse delen, het woonhuis lange staafankers, ramen met kleine roedeverdeling, bol- en kloosterkozijnen en enig ouder muurwerk ter hoogte van de opkamer. Het krukhuis no. 91 is jonger en evenals de vrijstaande schuur sterk verbouwd. Ook Julianastraat 22 hoort tot dit type. De beschermde, gedeeltelijk nog 18e eeuwse, boerderij Past. van Teteringstraat 22 is van het langgeveltype. De ramen hebben nog kleine roedeverdeling en zesruiters. Ook Burg. van Erpstraat 26, nu restaurant, was een langgevel met een laat-19e-eeuws villa-achtig woongedeelte. Ook no. 68-70 met een wat hoger woonhuis heeft enige elementen aan villabouw ontleend. Korte Heistraat 2 is een kleine langgevelboerderij van ca. 1920. Bij Hoessenboslaan 13 bevindt zich nog een langsdeelschuur. Goede voorbeelden van het kortgeveltype zijn de 19e-eeuwse boerderij Waterstraat 2 en Burg. van Erpstraat 45 uit de 18e eeuw. Runselstraat 4 is een laat-19e-eeuws keuterijtje. Burg. van Erpstraat 51 uit 1925 is een kortgevel, een fraai en gaaf voorbeeld van een modernere boerderij met baksteenornamentiek.

Woonhuizen

De oudste huizen zijn niet ouder dan het midden van de 19e eeuw en hebben vaak een herenhuisachtig karakter. Burg. van Erpstraat 46 heeft een klassiek karakter met waaiervensters en een rijke kroonlijst. No 60 is soberder met zesruits ramen en een fraaie voordeur. De eenvoudiger huizen zijn meestal eenlaags. Voorbeelden zijn St. Willibrordusstraat 30 en Burg. van Erpstraat 24 en 28. Het laatste huis is eenvoudig met gepleisterde speklagen die we ook aan St. Willibrordusstraat 23 aantreffen. Hier is een jugendstilachtige decoratie ingekrast. Burg. van Erpstraat 39 en 50 en Julianastraat 7 werden tussen 1900 en 1920 gebouwd met een baksteenversiering in speklagen, hoekafwerkingen, risalieten en rollagen.

Kerkelijke gebouwen

De middeleeuwse kerk werd in 1848 vervangen door een merkwaardig neogotisch bouwwerk dat na brand plaats maakte voor de neogotische kerk van W.Th. van Aalst, die aan de westkant van de middeleeuwse en verhoogde toren werd opgetrokken.

De bijbehorende pastorie aan de Julianastraat heeft het karakter van een kubusvormig herenhuis met neogotische detaillering.

Het bejaardentehuis Wilberthof is hiermee vergelijkbaar maar soberder van detaillering. De haakse zijvleugels die het oorspronkelijk had, zijn verdwenen.

Boven de ingang een Vincentiusbeeld.

Openbare gebouwen

Het raadhuis is een baksteenbouw in een mengeling van neogotische en Berlagiaanse motieven, markant gelegen op een straathoek. Twee haakse vleugels worden verbonden door een overhoeks geplaatste ingang.

Overige gebouwen

Stationsstraat 14 is een molenstomp uit 1886. Aan de Kloosterstraat een geel bakstenen onderstation voor de electrificatie van de Nederlandse Spoorwegen, in de trant van spoorwegarchitect S. van Ravesteyn.

Groenelementen

Afgezien van enige laanbeplanting, onder meer in de Burg. van Erpstraat en de populierenbeplanting ten noorden van de kom, is vooral de tuin in landschappelijke stijl, Burg. van Erpstraat 46, van belang met enige oudere bomen.